

MONDATSZERKEZETTAN

GULYA JÁNOS

1. Az összehasonlító (-történeti) nyelvtudománynak minden kétséget kizáróan az alapnyelvek nyelvtani/mondattani jelenségeinek a leírása a legproblematicusabb területe. Az mégcsak valahogyan megoldható, hogy egyes ősi elemeket (morfémákat) kikövetkeztessünk, esetleg még hogy funkciójukat is megállapítsuk, de hogy a köztük meglevő, ill. megvolt *viszonyokat* is megnyugtathatóan felderíthessük, ahhoz megfelelő szövegekre lenne szükségünk. Ilyenekkel azonban nem rendelkezünk és előreláthatólag rendelkezni sem fogunk. (Minderről l. Hajdú 1987: 261, Mikola 1995: 251, Neu 1974: 325, Zimmer 1994 és mások.) A bennünket közelebbről érintő finnugor nyelvészeti szakirodalomban van ugyan számos munka, mely címében „finnugor mondattan” vagy ezzel egyértelmű, vagy szerzője munkájában óvatosságból csak „finnugor mondattani sajátosságok”-ról beszél. Ezek címük ellenére azonban valójában nem mondattani *leírások*, inkább csak mondattani jelenségek szemléltetésére szolgálnak, s mint ilyenek, még ráadásul, egyáltalán nem számottevő terjedelműek. Nagyobb baj azonban, hogy jórészt szubjektívek és eklektikusak: szerzőik jobbra mind a tárgyalt nyelvi jelenségeket, mind az ún. „jellemző” vonásokat minden különösebb elvi alap nélkül válogatják ki és össze. Megállapításaik még így is hasznosak, főként abban, hogy interlinguárisak, mely mögött esetleg valóban ősi sajátosságok bújhatnak meg. Egyes jelenségeknek (főként „példáknak”) a több nyelvből való egybehozása azonban jelentős veszéllyel is jár: nem biztos, hogy azok valóban összetartoznak. Több mint kételyt ébresztő, ha netalán magyar, esetleg mordvin vagy a legkülönbözőbb szamojéd nyelvekből való „adatok” kerülnek mintegy igazolásul egymás mellé és egybe (mint például közismerten az ún. determinált igeragozás kapcsán). Ez az eljárás főként módszertanilag azért nehezményezhető, mert nem veszi figyelembe a nyelvi rendszerszerűséget, továbbá, hogy – ha hallgatólagosan is – valami *egységes* finnugor vagy uráli rendszert tételez fel. Ez ma inkább csak sejtés, mely annak ellenére is, ha esetleg valamikor igaznak fog bizonyulni, ma inkább rendkívüli óvatossággal kezelendő. Az utóbbi idők kutatási eredményei (Viitso 1996: 266) és elriasztó példája (Rédei 1997) alapján úgy tűnik, hogy a finnugor/uráli, ill. proto-finnugor/proto-uráli gyakorlat helyett célszerűbbnek látszik finn-permi/ugor/szamojéd identitásokkal számolni. Még azt is szívesen javasolnám, hogy egyrésztől a finn-permi, másrésztől az ugor/szamojéd közé kettős cezúrajegyet (finn-permi//ugor/szamojéd) tegyünk. A magam részéről a továbbiakban eszerint fogok eljárni: csak az *ugor nyelvek* kérdéseit veszem szemügyre.

2. Vizsgálataimhoz eszközül a mondat szerkezetek leírását választom. (Indoklását l. Gulya 1984: 29, továbbá Gulya 1994.)

3.1. Tapasztalati tény, hogy a kérdésünk szempontjából szóban forgó nyelvekben minden mondat szintaktikai síkon a következő elemekből („mondatrészekből”) áll:

- S = subjectum; alany („agens”),
- V = verbum-*praedicatum*,
- A = adverbium; a mondat releváns adverbialis része,
- O = objectum; tárgy, objektális viszony,
- C = circumstantia; körülményjelölő, irreleváns adverbium, – továbbá
- I = „in”-rész, „belső”; mondatrész belső alkotója, mely a mondat egészére közvetlenül nem hat ki.

A felsorolt elemeknek az egyes nyelvekben további különféle realizációi lehetnek, ill. vannak: pl. $S \rightarrow S_1, S_2$; $A \rightarrow Lat, Abl, Ins$ etc.; $V \rightarrow V_1, V_2 \dots V_n$ é. í. t.

3.2. Szövegek elemzése arra vall, hogy az adott elemek és realizációik egyes tagjai meghatározó módon (1) együttesen fordulnak elő, (2) az egyes elemek feltételezik egymást és (3) e bizonyos meghatározott elemcsoportoknak meghatározott funkciójuk van. Az ily módon létrejött elemegüttesek mondatot meghatározó szerkezetek, **mondatszerkezetek**.

3.3. A mondatszerkezetek száma nyelvenként nem nagy, s már csak azért is a különböző nyelvekben, egyszerűen és könnyen összevethetőek egymással. Ennek többek között még egy további pozitívuma is van: az összevetés során lehetőségünk nyílik arra, hogy esetleges közös előzményekre is következtethessünk, valamely „proto”-nyelvre, ennek további genetikus vagy areális kapcsolatára.

4. A 60-as évek közepén vizsgálni kezdtem az osztják nyelv, a vahi osztják szintaxisát. A 70-es évektől kezdve E. I. Rombandeeva a vogul szintaxis iránt kezdett behatóan érdeklődni, melyben figyelemmel volt az osztjákra is (I. Rombandeeva 1981: 341). Nem sokkal később mindezekre Göttingában, egy „Kontrasztív vizsgálatok egy nyelv történetén belül” projekt keretében kutatásokat kezdtünk a magyarra vonatkozólag is. Így most abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy három nyelv, pontosabban, mind a három ugor nyelv mondatszerkezeteiről is szólni tudunk, ha nem is azonos szinten és kidolgozottságban.

5.1.1. Az osztják (vahi osztják) mondatszerkezetek elemei lehetnek:

- $S \rightarrow S_0 / S_x$
- $A \rightarrow A_{adir} / A_{dir}$, aholis: *adir* = *Ins, Med*; *dir* = *Lat / Abl / Tra*
(*dir* = directionális, azaz irányultságot kifejező viszony;
adir = az előbbi hiánya),
- $O \rightarrow O_{indet} / O_{det}$
(*det* = determinált; *indet* = indeterminált)
O_{pass} (*pass* = passzív)
- $V \rightarrow V_{intr} / V_{tr} / V_{indz} / V_{det} / V_{pass}$

5.1.2. A vahi osztják nyelvben a következő 7 mondatszerkezet van:

/1/ **directionális** mondat szerkezet: $S_0 - A_{dir} - V_{intr}$. Pl.: *jaγ jaγəma mēnsət* ‘az emberek a fenyvesbe mentek’,

/2/ **adirectionális** mondat szerkezet: $S_0 - V_{adir} - V_{intr}$. Pl.: *oŋčəγ ul-wäl’äl’inä(t) līsakkal* ‘az (erdei)fenyő a bogyó-bokron (Ins) nevetett’,

/3/ **indeterminált** aktív mondat szerkezet: $S_0 - O_{indet} - V_{indet}$. Pl.: *waŋja řal tājawəl* ‘Wanyja nyilat bír’,

/4/ **determinált** aktív mondat szerkezet: $S_0 - O_{det} - V_{det}$. Pl.: *mä pon möγə(t)sim* ‘én a halrekesztéket felállítottam’,

/5/ **indeterminált** ergatív mondat szerkezet: $S_x - O_{indet} - V_{indet}$. Pl.: *sünknə mēγ koŋ-kəmtawəl* ‘a Nap melegíti a földet’,

/6/ **determinált** ergatív mondat szerkezet: $S_x - O_{det} - V_{det}$. Pl.: *duhānə nipik löŋə(t)katəs-tə* ‘Dunyja a könyvet olvasni kezdte’ – és

/7/ **passzív** mondat szerkezet: $S_x - O_{pass} - V_{pass}$. Pl.: *imin iki l’öγtəməltəli* ‘az öregasszonytól az öregember szidatik’.¹

5.2. A magyar nyelv (mai köznyelv) mondat szerkezeti rendszere sok tekintetben megegyezik az osztjákéval. Ha a magyarban a vitatható szenvedő szerkezettől eltekin-tünk, a magyar és az osztják között az alapvető különbség az, hogy a magyarban nincs ergatív szerkezet, viszont van műveltető (kauzatív-faktitív), a tárgy határozottságát tekintve két formában is:

/i/ Péter Pállal levelet írat(tat) és

/ii/ Péter Pállal a levelet írat(tat)ja.²

Mind a két mondatban a Péter rész a kezdeményező (a műveltető) alany szerepét tölti be, míg a Pállal rész eszközző alany. Ennek az utóbbinak a jelölésére formai szempont-ból egy $A_{InsCaus}$ általánosítás lenne a legkézenfekvőbb, de a mondat szerkezetek rendsze-re egészében inkább egy $A_{InsCaus} \rightarrow S_x$ értelmezés látszik célszerűbbnek. Ami mellett ezzel egybehangóan feltétlenül egy $V_{caus/indet}$, ill. $V_{caus/det}$ jelölést kell alkalmaznunk:

/i/ $S_0 - S_x - O_{indet} - V_{caus/indet}$

/ii/ $S_0 - S_x - O_{det} - V_{caus/det}$

5.3. A vogul nyelv – pontosabban: az északi vogul – inkább a magyarral egye-zik, de annál bonyolultabb, mondhatnánk, gazdagabb. Nincs benne ergatív, mint a ma-gyarban sem, de ismeri a passzívumot – ebben viszont az osztjákkal rokon. Rombandeeva kutatásai arról tanúskodnak, hogy a vogulban a műveltető szerkezetek

¹Az osztják mondat szerkezetek leírása (Gulya 1984, 1994) tekintetében – itt és általánosságban is – két pontban is újítást vezettem be: 1. a mondat szerkezetek felsorolásában és 2. az /1/ és a /2/ mondat szerkezet megnevezésében. Ezek nem érintik a leírás lényegét. A *directionális* és az *adirectionális* megjelölés jobban utal a mondat szerkezet jellegére, mint az eddigi *statikus* és *dinamikus*. Az /1/ és /2/ mondat szerkezet sorrendjének a felcserélését az teszi indokolttá, hogy a *directionális* szerkezet a benne lévő latívusi esetek miatt a legáltalánosabb, mintegy „jelöletlen” (I. Korhonen 1975).

²A /ii/ mondatban a logikai hangsúlyra, a szórend kérdésére nem voltunk tekintettel.

köre a mondatrendszer lehető teljes egészére kiterjed. Így a vogulban van passzív műveltető mondat szerkezet is:

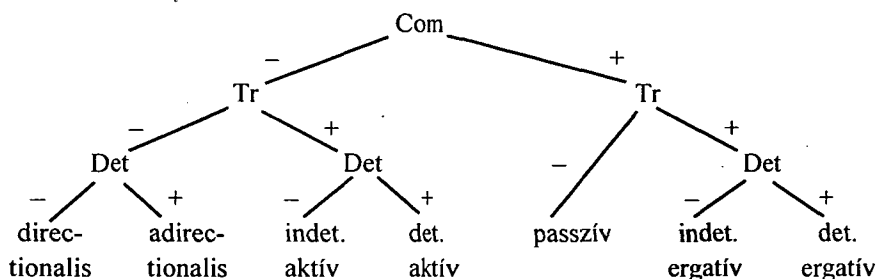
kārwal'tam nēwn χūlanuw χalēwn nāχwaltawēsət 'az őrző nő(től) (S_{agens}) hala-in(kat) madarakkal ($S_x = Lat/Caus$) kibeletztettek (kibeletztette)' (Rombandeeva 1979: 96),

kūsajuwn χāp kāwri(-)ōjkan ōχtaptūwes 'a gazdánk(tól) (S_{agens}) a csónak(ot) Gavril-öreggel ($S_x = Lat/Caus$) bekátrányoztattatott (bekátrányoztatta)' (Rombandeeva 1979: 61, idézi Dolovai 1994: 10 is) stb.

5.4. Az egyes ugor nyelvek mondat szerkezetei ágrajzban:

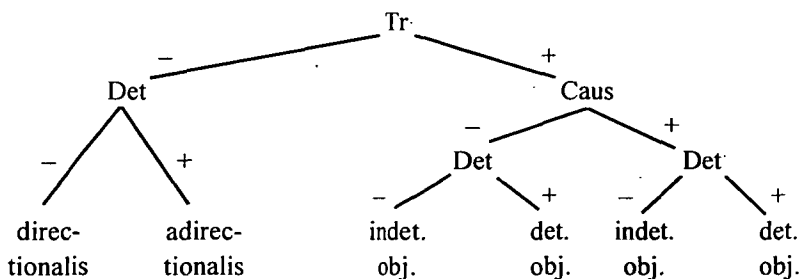
a) (vahi) osztják

(com = kommunikatív, az S referálságának a jelölésére)

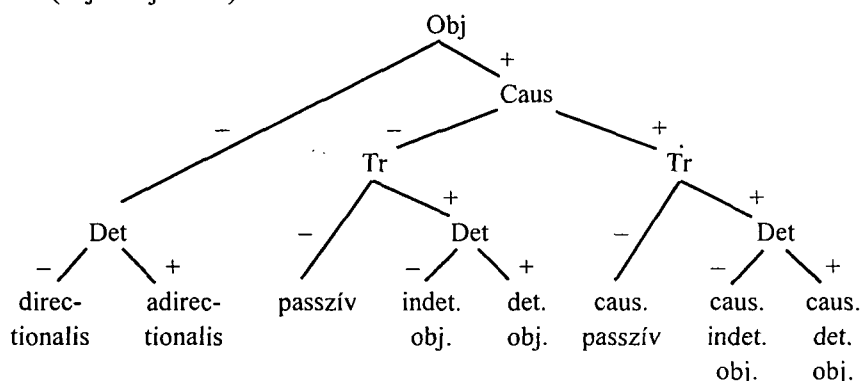

b) magyar (köznyelv)

(tr = tranzitív; caus = kauzatív; obj = objektális; tárgyas)

c) vogul (É-i nyj.)
(obj = objektális)

6. Az osztják (a vahi/keleti osztják), valamint a magyar (mai köznyelvi magyar) és vogul (északi vogul) mondatszerkezeti rendszerek egybevetése egy rendkívül figyelemre méltó megfigyelésre ad lehetőséget. E nyelvek szemléletében mintha létezne egy kauzativitásbeli „ő végez”/nem végez, hanem „végeztet” megoszlás. Az osztják ergatív szerkezetekről írva hangsúlyoztam (Gulya 1982: 22–6, különösen: 33–4, továbbá Gulya 1994: 177–83, 228–9, különösen: 188), hogy az osztják ergatív valójában „dekauzatív”. Azt emeli ki, hogy az adott cselekvést *a* szubjektum (az alany) végzi. A vogul és a magyar műveltető tükröszerkezetekben viszont az jut nyomatékos kifejezésre, hogy az alany a cselekvést nem végzi, hanem „végezteti”.

Ily módon az ergativitás és a kauzativitás egymásnak két szemben álló oldala:

kauzatív *versus* ergatív, illetve
ergatív *versus* kauzatív.

7. A három ugor mondatszerkezetrendszer, a vahi/keleti osztják, a vogul (északi nyelvjárás) és a magyar (mai köznyelv) között van, ami egyezik, van, ami nem (lásd fent). A kauzativitás tekintetében (*versus* ergatív) a magyar a vogullal konveniól, bár ezen belül morfológiai különbség (*Ins versus Lat*) mutatkozik közöttük.

A teljes kép megrajzolásához szükség lenne más vogul és osztják nyelvjárások nyelvi rendszerének is a vizsgálata. De már az itt bemutatott három rendszer is tanulságos abból a szempontból, hogy valahogyan az itt vázolt módon lehetne valóban „ősi” mondattani viszonyokba betekinteni, és hogy az ún. finnugor/uráli mondattan kérdése sokkal bonyolultabb, mint az az eddigi „jellemzések” alapján tűnik.

IRODALOM

- Dolovai Dorottya 1994: A vogul nyelv műveltető szerkezeteinek típusai, *Néprajz és Nyelvtudomány* 38, 243–55.
- Gulya, János 1982: Das Ergativproblem in den finnisch-ugrischen Sprachen, *Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge* 2, 19–34.
- Gulya, János 1984: Satzstrukturgrammatik – Vorschlag für eine einheitliche Beschreibung der finnisch-ugrischen (uralischen) Sprachen und Dialekte im Bereich der Syntax, *Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica* 6, 29–32.
- Gulya János 1994: *A mondat szerkezetek rendszere a vahi osztályokban*, *Studia Uralo-Altaica, Supplementum* 4, Szeged.
- Hajdú, Péter 1987: Syntax, in: Péter Hajdú – Péter Domokos: *Die uralischen Sprachen und Literaturen I: Die uralischen Sprachen*, Budapest, 261–6.
- Korhonen, Mikko 1975: Merkmalhaftigkeit und Merkmallosigkeit in den finnisch-ugrischen Lokalkasussystemen, in Valmen Hallap red.: *Congressus tertius internationalis fenno-ugristarum* I, Tallinn, 111–7.
- Mikola, Tibor 1995: Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprachen, *Néprajz és Nyelvtudomány* 36, 251–65.
- Neu, Erich 1974: Historisch-vergleichende Sprachwissenschaft, in (Hrsg.) Heinz Ludwig Arnold – Volker Sinemus (Hrsg.): *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft* 2, München, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, 314–28.
- Ravila, Paavo 1960: Sentence Structure, in Björn Collinder: *Comparative grammar of the Uralic languages*, A Handbook of the Uralic Languages 3, Stockholm, Amqvist & Wicksell, 247–51.
- Rédei Károly 1997: A magyar nyelv helye a finnugor nyelvek között, in Kovács László – Veszprémy László szerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*, Budapest, Balassi Kiadó, 24–42.
- Rombandeeva, E. I. 1979: *Sintaksis mansijskogo (vogul'skogo) jazyka*, Moskva, Izdatel'stvo „Nauka”.
- Rombandeeva, E. I. 1981: O funkcijah logičeskogo udarenija v mansijskom jazyke, in Gyula Ortutay ed: *Congressus quartus internationalis fenno-ugristarum* III, Budapest, Akadémiai Kiadó, 339–41.
- Viitso, Tiit-Rein 1996: On classifying the Finno-Ugric languages, in Heikki Leskinen et al. red.: *Congressus octavus internationalis fenno-ugristarum* IV, Jyväskylä, 261–6.
- Zimmer, Stefan 1994: Linguistische Rekonstruktion und Geschichte, in Reinhard Sternemann (Hrsg.): *Bopp-Symposium 1992 der Humboldt-Universität zu Berlin*, Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter, 302–13.